

Az illabiális *ë*-zés és *é*-zés a Guary-kódex *ö*-zõ nyelvjárásában

Korábban már bemutattam, hogy a Guary-kódex az erősen *ö*-zõ források csoportjába tartozik. Megvizsgáltam a kódexben előforduló szavak abszolút és relatív töve véghangzójának *ö*-zését (MNyj. 33: 3–18), a szótövek hangsúlyos és hangsúlytalan szótagjában található *ö*-zést és a *lött*, *tött*, *vött* igealakokat (MNy. 92: 70–4), valamint a háromalakú végzõdések alakját és illeszkedését (MNyj. 32: 25–32) a forrás számítógépes adattárának segítségével (SzNytA. 6. sz.). Jelen dolgozatomban a kódex nyelvjárásában található illabiális *ë*-zéssel és *é*-zéssel foglalkozom.

Illabiális *ë*-zés

Az illabiális *ë*-zés az *ö*-zésnek ellentéte, tehát akkor beszélünk illabiális *ë*-zésről, ha a köznyelvi vagy más nyelvjárásokbeli *ö* hang helyén *ë* van. A nyelvemlékekben és a különböző mai nyelvjárásokban megtalálható ez a jelenség hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben, végzõdés előtt és végzõdésben (vö. DEME, NyelvtatFunk. 126–34). Kódexünkben végzõdésben és végzõdés előtt egyáltalán nem fordul elő (vö. MNyj. 32: 25–32), hangsúlyos vagy hangsúlytalan helyzetben is a köznyelvi állapotokhoz viszonyítva csak néhány töben (vö. MNy. 92: 70–4). Ez érthetõ, hisz a forrás nyelvjárása erősen *ö*-zõ volt. A mai *ö*-zõ nyelvjárásokhoz képest viszont több szóban *ë* van.

A mai köznyelvi *ö* hang helyén a *csörget*, *csörgetés*, *növekedik*, *sötét*, *sötétség* szavakban és a *gyönyör*-tõ származékaiban szerepel illabiális hang hangsúlyos szótagban, az utóbbiban a hangsúlytalanban is. A következõ adatokat találjuk a kódexben: *Lergeffetoc* (100/9), *Lergetes* (100/11); *neuekõdec* (32/21), *fel neuekõdnec* (24/9), *meg neuekõdic* (24/16), *neuekõdnie* (44/14); *fetet* (111/19), *fetetfegõt* 'setétséget' (28/10, 63/8), *fetetfeget* 'setétségét' (63/11); *generkõdic* (9/20, 18/3), *generkõdõt* (4/5, 65/2), *generkõdni* (9/18, 124/13), *generkõdõ* (7/12), *generkõtteti* (102/1, 119/20), *generüfege* (122/11), *generüfegbe* (116/20), *generüfegebe* (4/1), *generüfegbol* (31/11), *generüfegõs* (87/21), *generüsegõs* (54/19), *generüfegõsb* (130/20).

Az adatokból az látszik, hogy ejtésbeli ingadozás nem volt ezekben a szavakban. Mi lehet az oka, hogy egy erősen *ö*-zõ nyelvjárásban ezek illabiális

alakban éltek? A *nevekedik* tövének illabiális voltát könnyen megmagyarázhatjuk. Előfordul a tőnek másik származéka is a kódexben: *fel neueltetic* (57/17), természetesen ebben sincs labiális magánhangzó a hangsúlyos szótagban. És azért nincs bennük *ö* hang, mert a kérdéses magánhangzó nyílt *e* volt. Ezt bizonyítják a Bécsi Kódex adatai is, amelyekben következetesen nyílt *e* van (vö. KÁROLY SÁNDOR, BécsiKNyt. 90). Mindkét származék a *nő* ige *v-s* tövéből keletkezett. A *nő* labiális hosszú magánhangzója diftongusból jött létre, és ennek hatására ment végbe később a nyelvterület nagy részén a *nevekedik* > *növekedik* változás (vö. BÁRCZI, Szótöv. 50). A *nevel* származékban is ugyanez történt, de ennek megmaradt mindkét változata (*nevel* ~ *növel*) a jelentés-elkülönülés miatt. A *csörget* és a *sötét* első szótagjában viszont zárt *ë*-t mutatnak a BécsiK. adatai (uo. 36, 102). A *gyönyör-* tő második szótagjában mindig zárt *ë*, az elsöben pedig hol zárt, hol nyílt *e* van a BécsiK.-ben (uo. 54). Ezek alapján feltételezhetjük, hogy a mi forrásunkban is zárt *ë* volt ezekben a szavakban, és legfeljebb a *gyönyör-* tő első szótagjában változhatott nyílt *e*-vel. Ezeket a szavakat kódexünk keletkezésének idején a folyamatban levő *ë* > *ö* változás még nem érte el.

A mai magyarban egymás mellett él a *fel* ~ *föl* és a *fenn* ~ *fönn* alak. Kódexünkben azonban csak az illabiális változatok fordulnak elő, és a *fel* egyes származékai is hasonlóképpen viselkednek. Pl.: *fen* (57/2); *fel* (53/8), *feieb* (53/10), *feleben* (11/20, 83/16), *felfeg* (53/12), *felfegos* (32/4, 35/11), *fel zoual* (116/2); *fel acazta* (40/7), *fel alla* (114/10), *fel emel* (106/4), *fel feieyted* (31/14), *fel foga* (79/6), *fel fohaazcodec* (102/12), *fel geriezt* (101/20), *fel iratt'a* (119/15), *fel kele* (64/14), *fel magaztal* (126/17), *fel megön* (71/11), *fel neueltetic* (57/17), *fel ropül* (66/3), *fel zerze* (108/19), *fel tamad* (82/21), *fel tamazt* (126/3), *fel vennie* (49/4), *fel vizod* (62/5), *fel vongac* (55/3) stb. (vö. SzNytA. 6. sz.). Érdekes azonban, hogy ugyancsak a *fel*-ből származó *fölső* kétszer, a *fölött(e)* és a *fölül* tízszer fordul elő a kódexben következetesen *ö*-zö formában: *folot* (87/20), *folotte* (13/18, 14/18, 26/6, 31/19, 46/6, 64/18, 70/15, 83/12, 112/20); *folfo* (103/10, 108/14); *folül* (21/13, 28/5, 31/20, 39/7, 49/14, 63/20, 69/15, 132/20), *folül mul* (70/11), *folül mul'a* (1/21). Az adatok azt mutatják, hogy a *fel*- tőben ott jelentkezik az *ö*, ahol a következő szótagban is labiális magánhangzó áll, másutt mindig *ë* van (vö. MNy. 92: 72). Az *ë* > *ö* változás a tő vége felől haladt a tő hangsúlyos szótagja felé, és nyilván később az egyszótagú *fel* magánhangzója is *ö*-vé változott ebben a nyelvjárásban.

A mai erősen *ö*-zö nyelvjárásokhoz viszonyítva több szóban fordul elő zárt *ë*. Például a *meg* igekötő, amely a szegedi nyelvjárásban *mögnek* hangzik, több mint hétszáz adatban következetesen illabiális alakban található forrásunkban: *meg agga* (92/16, 100/1), *meg alaza* (64/6), *meg alla* (113/10), *meg bannia* (69/8), *meg bekelic* (83/1), *meg bolat* (44/2), *meg dorgala* (108/5), *meg elegodnec* (44/10), *meg erom* (111/11), *meg farradot* (79/14), *meg fenöget* (80/17), *meg fortoztetni* (17/15), *meg geriettec* (106/14), *meg galaž* (118/13), *meg gōz*

(61/18), *meg hal* (5/18), *meg irt* (59/9), *meg ielőnti* (6/9), *meg koptozni* (88/19), *meg lehet* (74/5), *meg lõth* (19/13), *meg õlõd* (128/5) stb. (vö. SzNytA. 6. sz.). A mögé viszont egyszer fordul elő a kódexben, de labiális magánhangzóval: *mõge* (64/8). A *mõgött* és a *mõgül* névutókra nincs adat. A *fõlõtt*, *fõlül*, *fõlsõ* példáiból azonban feltételezhetjük, hogy ezek is labiális formában éltek a nyelvjárásban, és az analógia a *mõgé* alakot is létrehozta. A *meg* igekötõre *ë* hangjára azonban még nem hatott az analógia, még akkor sem, ha az összetételben labiális magánhangzó volt a követõ szótagban (vö. MNy. 92: 72).

A *tesz*, *vesz*, *lesz*, *eszik* igékben is *õ* hang van a szegedi nyelvjárásban. Kódexünk nyelvében pedig éppen csak megindult az *ë* > *õ* labializáció (vö. MNy. 92: 72). A *lesz* és a *tesz* tövében jelentkezik az *ë* helyett *õ*, de csak bizonyos helyzetben. A *-t/-tt* jeles múlt idejû alakjaikban, és a befejezett történéstû melléknévi igenevükben találunk *õ*-zést, de ezekben sem következtesen. A *tész*-nek a következõ múlt idejû igealakjai fordulnak elõ: *tõtte* (90/25, 115/6), *meg tõtte* (69/17), de *tettem* (105/1), *tette* (110/20), *teth* (55/19, 114/4). Az igenevére viszont csak *õ*-zõ adatunk van: *tõt* (43/9, 90/24), *tõth* (69/8, 16). A *lész*nek csak az igenevében van *õ*-zés, de ez sem következtesen: *meg lõth* (19/13, 85/6, 8, 96/13), de *meg leth* (91/4). Igealakjaira nincs *õ*-zõ példánk: *leth* (36/19), *leth volna* (113/2). Érdekes viszont, hogy a *vész* adatai mindig *ë*-zõk: *veth* (29/16, 74/10), *be veth* (21/16) *el vet vala* (89/2) stb. Az *eszik* adatai között csak egy *-t/-tt* jeles múlt idejû alak van, de az sem *õ*-zõ: *meg ettec* (34/8). Tehát csak az *eszik* és a *vesz* fordul elõ mindig *ë*-zõ formában, a másik kettõben az *ë* ~ *õ* ingadozás van a múlt idõben, illetõleg az igenevben, a többi módban és idõben ezek is *ë*-zõk (vö. SzNytA. 6. sz.).

Forrásunkban elõfordulnak még következtesen *ë*-vel olyan szavak, amelyeknek a tövében köznyelvben nem, de egyes nyelvjárásokban *õ*-zés mutatkozik. Ezek a következõk: *egeb* (3/10); *eleg* (14/20); *gence* (75/3); *kel* (2/20), *kellene* (3/16), *kellemetõs* (75/14); *kerez'en* (53/8), *kerez'enfeg* (15/8); *megõn* (10/8), *mendõgelnenec* (92/11), *fel mehet* (73/17), *menes* (65/20), *be menetit* (107/17); *perpatvar* (131/16); *retteguen* (98/15), *meg rettene* (92/13), *rettenetõs* (1/5); *zedeg be* (116/5); *zegre* (55/7), *zegeletõt* (28/10); *zegenet* (128/17), *zegenfegõt* (74/19); *zerent* (14/20), *zerõz* (8/13), *zerõztete* (112/5), *meg zerzesere* (48/14), *zerzedbe* (65/19), *zerzetõs* (71/5); *tereme* (128/13). Az *ë*-zõ alakok meglétének oka tehát az, hogy ezekre a folyamatban levõ labializálódás még nem hatott, a késõbbiekben azonban, amint ezt a mai *õ*-zõ nyelvjárások mutatják, ezekben is végbemehetett az *ë* > *õ* labializáció. Ismeretes, hogy a mai *õ*-zõ területeken is él a zárt *ë*, és nem csak vegyes hangrendû szavakban. A SzegSz.-ból idézünk néhány *ë*-zõ szót: *dérék*, *dészka*, *ëggy*, *ëggyenget*, *ëgyetõm*, *ëggyesül*, *ëggyezik*, *ëgyház* (!), *ëggyik*, *ësztërgájoz*, *hërdál*, *hërvad*, *lë*, *lëány*, *në*, *përgál*, *pëták*, *pëszra*, *rëgália*, *rëklám*, *rëtërát*, *rëzsda*, *rëzsó*, *së*, *sëmmi*, *sëнки*, *szerda*, *të*, *tënnap*, *vëlla* stb.

Illabiális é-zés

Illabiális é-zésről beszélünk, ha a köznyelvi *ő* helyén *é* hang áll. Előfordul ez a jelenség végződéseknben, abszolút szóvégen és tőszó belsejében (vö. DEME, i. m. 135). Kódexünkben mindhárom változatra van példa.

A végzések közül a folyamatos történési melléknévi igenév képzője, és a *lesz, tesz, vesz* igékben az elbeszélő múlt jelét találjuk meg illabiális változatban. A folyamatos melléknévi igenév képzőjére egyetlen illabiális adatunk van: *qmereitül* (134/4). Számos szóban azonban *-ő* alakban szerepel a toldalék: *ellenkqdqe* (46/21), *enoclonec* (120/18), *engedq* (24/22), *forqdie* (128/10), *gēnerkqdq*, *hiuqnc* (67/12), *hizqlkqdq* (7/12), *iduo3oytq* (64/10), *illendqnc* (100/22), *ingorlq* (61/14), *iftenfelq* (44/16), *keñer fitq* (32/15), *kiffebeytqe* (28/14), *louoldo3q* (117/5), *meg elegeytqe* (122/10), *meg engeztelqc* (108/7), *meg epeytqe* (84/9), *meg gq3qe* (84/10), *meg qlqe* (103/7), *qlto3q* (116/8), *zeretq* (132/18), *zer3q* (127/11), *teuq* (24/22), *vacmerq* (27/10) stb.

A *lesz, tesz, vesz* igékben az elbeszélő múlt jele következetesen illabiális *-é*: *len* (32/15, 33/22, 34/11, 47/21, 48/21, 68/8, 73/14, 76/8, 78/11, 81/12, 15, 82/16, 85/12, 13, 15, 88/11, 91/20, 96/10, 110/15, 115/8), *lenec* (54/12); *ten* (73/10, 75/11, 89/4, 105/1), *tenec* (33/8), *ted* (31/9), *meg ten* (77/17); *ven* (85/10, 107/10).

Abszolút szóvégen a *fő ~ fej* főnévben és a *fő* melléknévben fordul elő *é*-zés egy ragos alakban és két összetett szóban: *fetül* (67/10), *fe pap* (115/10), *fepoharnocan* (45/1). Találunk azonban négy ellenpéldát is: *fqnc* (7/14, 134/13), *fq* (69/3), *fq keppen* (122/7). Ebben a szóban tehát *é ~ ő* ingadozás van.

A *bő* szóra nincs példa a kódexben, előfordulnak azonban származékai, és ezekben a töve következetesen *bév-*. A következőkre van adatunk: *beufeg* (48/3), *beufege* (117/10), *beufegbe* (74/12, 76/9), *beufegeuel* (59/2); *beufegqs* (48/10, 51/9, 65/8, 68/8, 10, 19), *beufegqs* (58/21); *beuqlkqdes* (74/13, 75/7, 76/10).

Ezeknek az illabiális alakoknak ebben az erősen *ö-ző* nyelvjárásban való megléte mindenképpen magyarázatot igényel. A folyamatos történési melléknévi igenév képzőjéről tudjuk, hogy a korai ómagyarban még spiráns változatban (*-γ, -β*) is élt (vö. TNyt. I, 321–4). Kódexünk nyelvjárásában feltehetőleg a *-γ* képzőből labiális és illabiális utótagú kettőshangzó is keletkezett, amelyekből a palatális hangrendű szavakban *-ő*, illetőleg *-é* jött létre. Ez magyarázza az ingadozást, és azért fordul elő több *-ő* képzős származék, mert a nyelvjárás *ö-zése* az illabiális változatot háttérbe szorította. Elképzelhető, hogy az *qmereitül* szóalakban az *-i* többesjel őrizte meg az *-é*-t.

Igen feltűnő, hogy az elbeszélő múlt jelének csupán illabiális változata van a *lesz, tesz, vesz* igékben. Ez az igealak létrejöhetett a *-γ* igenévképzőből és az ősi **-j* időjelből is (vö. TNyt. I, 114). Az előzőkben láttuk, hogy a *-γ* képzőből labiális és illabiális utótagú kettőshangzó is keletkezett forrásunk nyelvjárásában, de az

illabiális változatot már csak egyetlen adat őrzi. Ez a tény azt a felfogást támogatja, amely szerint a *lén, tén, vén* alakok ebben a nyelvjárásban az ősi *-i időjellel alakultak ki, majd szabályosan -é-vé fejlődtek (vö. TNyt. I, 114). Így nem volt ingadozás, nem élt egymás mellett labiális és illabiális forma, így az *ö*-zés hatása itt még nem tudott érvényesülni.

A melléknévi igenév képzőjéhez hasonló módon keletkezett a *fő ~ fě* változás. Ez a szó uráli eredetű, és tövének ómagyar kori alakja *feγ-* (TESz., UEW.). Ebből jöttek létre a hosszú magánhangzós tövek, amelyek a kódex nyelvjárásában egymás mellett éltek. Tehát itt is a *γ* kétirányú fejlődése hozta létre a labiális, illetőleg illabiális változatot.

A *bő* török eredetű. A magyarba *bey alakban kerülhetett a vándorlások idején (TESz.). Azután beilleszkedett az ősi *v* tövű szavak csoportjába. A tövégi *γ* vokalizálódott, az előtte levő magánhangzóval kettőshangzót alkotott, és így *bő ~ bé* változatok keletkezhettek. Két magánhangzó közül viszont a *γ* kiesett, és helyébe *v* lépett: *beyen > been > beven*. Így született meg a *bev-*, a *v-s* tő. Ebből a *v* elem egyes nyelvjárásokban, mégpedig feltehetően ott, ahol a *bé* változat élt, átkerült a magánhangzós tő végére: *bév*. A kódexben szereplő *beufeg* stb. adatokban tehát ez van. Más nyelvjárásokban, ahol a magánhangzós tő *bő-* volt, az *ő* jutott át a *v-s* tőbe: *beven > bőven*. Felvetődik a kérdés, miért jött létre a *bév*-változat. Feltehetőleg azért, mert a *bé* alakja egybeesett a *be ~ bé* határozószóval és igekötővel. Később analógikusan a *böv* is megszületik. Egyes területeken a *bé, bév, bőv* formák évszázadokon át élnek (vö. NySz., ÚMTsz.).

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy az illabiális *é*-zés oka a *lén, tén, vén* igealakokban az volt, hogy ezek az ősi *-i időjellel alakultak ki kódexünk nyelvjárásában. A többi változatban a *γ* hanggal keletkezett diftongus, kétirányú fejlődése hozta létre az illabiális, illetőleg labiális formákat. Tehát az a LOSONCZIRA visszamenő és másoktól is átvett feltevése (vö. BÁRCZI, Hangt.² 90; BENKŐ, NyK. 54: 61; DEME, i. m. 134), amely szerint a diftongus a nyelvjárások jellege szerint fejlődött labiális vagy illabiális irányba, vagyis ha a nyelvjárás *ö*-zű volt, akkor *ő*, ha *ë*-zű volt akkor *é* lett belőle, a mi forrásunk nyelvjárására vonatkoztatva nem állja meg a helyét.

JAKAB LÁSZLÓ

